

Koestler, ellenzék, baloldal

2006. február / Dalos György

A magyar szamizdatnak nincs születésnapja. Kéziratforgalom mindig is volt. Osztálytársam, Bázel Péter 1955-ben nyomta kezembe Márai Sándor Halotti beszéd ének gépírt példányát.

Akkor hallottam először a szerző nevét, s mert a gyűrt papírlapot másnap vissza kellett szolgáltatnom, körmölni pedig nem volt kedvem, egyszerűen betanultam a költeményt. Hogy tilos volt-e vagy sem, a kérdés fel se merült bennem, mint ahogy azt se sejtettem, hogy a memorizálással korabeli orosz technikát gyakoroltam: Anna Ahmatova publikálatlan verseit évtizedeken át néhány jó barát biftáza be, s ha a költő tovább csiszolatott rajtuk, berendelte valamelyik hívét és lediktálta neki az aktuális változatot. Közben az őspéldányt ágya alatt egy bőröndben őrizte.

Ez a fajta irodalmi feledésvédelem az adott időpontban kétségkívül maga volt a vakmerőség, ám a produktumot mégsem sorolhatjuk a szamizdat fogalomkörébe. Nem tartoznak oda a hatvanas és hetvenes évek fordulóján lappangó kéziratok sem, noha ezeket a belügyi szervek már kifejezetten inkriminálták. Haraszi Darabér -pere 1973-ban még arról szolt, hogy vajon az író megmutathatja-e másnak, mint a lektornak kéziratát, s ha igen, hány olvasópéldányt készíthet belőle – függetlenül attól, hogy az imígyen kolportált mű államellenes kicsengésű-e, avagy sem. Az izgatási gumiparagrafusban egyébként sem a mi, hanem a hogyan volt mérvadó. A kéziratot egyáltalán nem kellett olvasás céljára átadni, elég volt, ha szerzője hozzáférhetővé tette. Elég volt, ha a delikvens nem zárta kulcsra az asztalfiókját.

A hatóság kobzási szenvedélye egyébként nem ismert világnézeti korlátokat. 1970 tavaszán bölcsészhallgatóknál eretnek célzattal összeszedett Lenin-idézeteket foglaltak le és kezeltek bűnjelként. Két évvel később a Tizenkét pontnak a Kiscelli Múzeumban kinyomtatott reprint változatára tették rá a kezüket – s ez bizony, tekintettel március idusára, komoly gyúanyag volt. A tüntetést követő büntetőeljárásba bekerült Babits Mihály Petőfi koszorúi című költeménye, amely pedig eredetileg a korai Horthy-korszak képmutatása ellen íródott. („A bilincses ajak rab szavakat hadar, / csak a vak megszokás s a süket hivatal / hozza koszorúit.”)

A hetvenes évek kézirateljárásai többnyire blamázzsal végződtek – gondolok itt a Haraszi-peren kívül a Konrád–Szelényi-afférra, vagy a Fehér Ferenc elleni, szintén dugába dőlt rendőrcsínyre. A rendszer vezetői nem szívesen kockáztatták a legvidámabb barakk jó hírét néhány renitenskedő értelmiségi miatt. Az irodalom állami ellenőrzéséhez nem volt szükség külön cenzúrahivatalra, hiszen a kiadók és folyóiratok apparátusa egyszerre végezte a művek átengedését és megszürését. A konfliktus megelőzésében eminens szerep jutott maguknak a szerzőknek. Egy irodalmi funkcionárius ezt akkoriban úgy fejezte ki, hogy a párt és az állam a művekben érvényesíthető politikai vagy esztétikai másság arányát „íróink judiciumára” bízta, Vagyis kialakult egy Kelet-Európában egyedül álló tárgyalásos helyzet, amelynek fejében az szerzők zöme tudatos öncenzúrát gyakorolt.

Akik akkoriban a hivatalos – támogatott vagy túrt – kultúrán kívül álltak, azok természetesen nem mentek bele tartalmi kompromisszumokba. Ez a magatartás lehetett dicséretes, de hatékonynak alig volt nevezhető. A legvékonyabb géppapír hét példány sokszorosítását tette lehetővé és ebből a hatodik és hetedik inkább sejthető, mint olvasható szövegeket eredményezett. Az akkortájt importált másolókészülékek, amelyeket az előnyben részesített Rank Xerox márkáról xeroxnak neveztek, állami munkahelyeken – márpedig melyik munkahely nem volt az? – kulcsra zárt helyiségben az igazgató vagy a párttitkár felügyelete alá tartozott. Hans Magnus Enzensberger ezt a szocialista országokra jellemző helyzetet *Baukasten für eine Theorie der Massenmedien* (Építőkövek egy tömegkommunikációs elmélethez) című tanulmányában akként jellemezte, hogy íme a példa Marx ama tételére, miszerint a termelési viszonyok gátjává válnak a termelőerőknek. A másolás cenzúrája, amely csak 1985 végén oldatott fel, nehezítette a hivatali ügyintézkedést, és ezzel gazdaságilag is komoly károkat okozhatott.

Nem véletlenül idézem épp Enzensbergert és az ő elméletét. Nevezett tanulmányt a Kossuth Kiadó fordíttatta le velem 1971-ben egy az újbaloldallal szülő tanulmánykötet számára. Az akkori langy reformléghőmérséklet fagyosabb szelek követték, a csaknem kész könyvet 1973-ban leállították, helyette Köpeczi Béla akadémikus eredetileg „marxista előszónak” szánt, könyvvé bővített polemikus esszéje jelent meg, benne a betiltott műből vett idézetekkel. Ami pedig a mondott „xeroxot” illeti: az Enzensbergert-tanulmányt Szekfű András barátom mentette meg, titkon lemásolva a Tömegkommunikációs Kutatóintézet készülékén. Mi több: szakszövegként még honoráriumot is kiutaltatott nekem a bűnös szöveg magyarításáért.

Mindezt azért kell külön említenem, mert nem szeretnék sem idealizált, sem pedig túl drámai képet festeni az akkori helyzetről. A pesti értelmiségnek abból a rétegéből, amelyhez tartoztunk, nem hiányzott a civil kurátori és az alternatív kultúra vágya sem. A várható büntetés biztosan kellemetlen volt: utazási, publikációs és egyéb korlátozások sejtettek fel a horizonton. Ám, hogy ismét Ahmatovát idézzem, ezek már „vegetáriánus idők” voltak, s az embernek, ha hazugság nélkül akart élni, nem kellett okvetlenül mártírszerepre készülnie. Helyzetünket világok választották el a szomszéd országbeli sorstársainkétól.

1976 nyarán felejthetetlen orosz barátom és moszkvai vendéglátóm, Naum Grebnyev elvitt engem Julij Danyielhez, aki akkor a Walter Ulbricht utcában lakott, helyesebben dekkolt, mert az öt éves mordviniai táborból szabadulva nem rendelkezett lakhatási engedéllyel a szovjet fővárosban. Danyiel annak idején Andrej Szinjavszkijval együtt azért került lágerbe, mert műveit álnéven nyugaton publikálta. Élettársa, Uvarova asszony adott most neki menedékjogot és a hatóságok tapintatosan szemet hunytak e gesztus fölött. Egy kazah disszidens üldögélt még nála, hármasban vodkázgattunk. Julij egyszer csak megkérdezte: mennyit ültem én mint másként gondolkodó? Fülig vörösödve vallottam be, hogy mindössze huszonöt napot. Mire ő rám nézett szomorú szempillantással, és annyit jegyzett meg: „Örüljön, hogy nem többet.”

A magyar ellenzéki értelmiség elszántságának tehát nem annyira a kockázat, mint inkább az ellenirodalom műszaki előállításának nehézségei szabtak határt. Persze, hogy akadtak heroikus vállalkozások, hiszen valaki gépelte és terjesztette Bence György és Kis János – közös álnevükön Marc Racovski – tanulmányát az általuk szovjet típusúnak nevezett társadalmakról Zsille Zoltán maga róttá papírra nevezetes „Kurva anyját a vasútnak!” című tanulmányát, amelyet „Kurva anyját a vendéglátóiparnak!” című pamfletje követett. Kenedi János fáradhatatlanul foglalta ezer oldalba a Profilt, a visszautasított kéziratok antológiáját, Kornis Mihály pedig úttörő vállalkozásba kezdett a majdnem száz szerzőt foglalkoztató Naplóval, amely három példányban vándorolt lakásról lakásra. Ám a Napló inkább afféle Csittvári Krónika volt, egy közérzet belső közlönye, mint ahogy a hetvenhat résztvevővel készült Bibó-émlékkönyv is kevesek olvasmánya maradt.

A korai magyar szamizdatot magántevékenységként művelték, szervezet nem állt mögötte. Voltaképpen egyszemélyes kisvállalkozók voltunk. Ilyen volt Lukin Gábor magyar–angol szakos egyetemi hallgató, aki huszonévesen magánszorgalomból fordította le a Sötétség délben t. A roppant szellemi kalandra Lukint családi hagyományok predesztinálták: felmenői közé sorolhatta Molnár Ferencet, Sárközi Mártát és az 1967-es rendőri felügyeletbe belepusztult kiváló történészt, Horváth Zoltánt. Lukinékat ezenfelül szoros szálak fűzték a Bibó családhoz. Mégis azt hiszem, a döntő lökést Petri György mágikus személyisége adta neki. A kéziratot mindenesetre a költőnek nyújtotta át 1976 késő őszén, a Fiala Művészek Klubjában lektorálásra, Petri pedig a már szerkesztett szöveget velem olvastatta el, hogy főleg az orosz nevek írásmódja és a szovjet terminológia szempontjából ellenőrizsem.

Arthur Koestler nevét először Sándor Kálmán Tolvajok kertje című, egyébként méltatlanul elfeledett regényében olvastam. Egy koncentrációs táborból szabadult, túlélő Häftling gyűjti be a könyvet az amerikai megszállási övezetben. A harcos kommunista szerző mindössze annyit jegyez meg, hogy a Sötétség délben szovjetellenes írásmű. Később, Vértessy György József Attila és az illegális kommunista párt című művében bukkant fel a név. Koestler itt József Attila rossz szellemei közé soroltatott, ami nem csoda, lévén, hogy Vértessy pamfletjében mindenek előtt a költőnek a KMP-vel megélt konfliktusát igyekezett, nem túl meggyőzően, az utóbbi javára átértelmezni. A hetvenes években, amikor már tudatosan vadásztam a tabunak számító irodalomra, német nyelven kezembe került Koestler önéletírása is, de megvallom, kevésbé bilincselte le.

Ennek oka az lehetett, hogy akkortájt már hitelesebb forrásokból igazíthattam ki a Szovjetunióról alkotott képemet. Mindenek előtt Sinkó Ervin grandiózus moszkvai naplójára gondolok, amelynek újvidéki magyar nyelvű kiadását akkoriban ronggyá olvastuk. A szovjet feleségek révén ugyanakkor eljutott Pestre egy sor emigráns kiadvány, így Szolzenyicin Gulág szigetcsoportha, Roj és Zsoresz Medvegyev történeti tanulmányai, Andrej Szaharov publicisztikája, a Granyi, a Kontinent, a Russzkaja Müszl és más folyóiratok. Azt hiszem, túl

voltam már Alex Weissbergnek, Koestler harkovi barátjának Boszorkányszombat című emlékezésén is, amelyet Vezér Erzsébet ajánlott elolvasásra és Margarete Buber-Neumann könyveiből tudtam, milyen lehetett, ha az embert 1941 tavaszán a GPU átadja a Gestapónak. Nem sokkal a Sötétség délben előtt megrendítő irodalmi élményben lett részem: elolvastam Borisz Pilnyak A hadseregparancsnok halála (Szmerty komandarma) című kisregényét. Ez a Novij Mir 1925-es évfolyamában megjelent és azonnal be is tiltott írás arról szól, miként kényszerítették a pártfegyelem eszközével Mihail Frunze hadügyi népbiztost arra, hogy alávesse magát egy gyomorműtétnek, amely halállal végződött. Pilnyaknak, aki utóbb maga is a tisztogatások áldozatául esett, talán elsőnek sikerült megragadnia az ad abszurdum párthű magatartás pszichikai hátterét.

Koestler művében nagyra értékeltem a személyiségtorzulás pontos rajzát, a logika tragikumának ábrázolását, a terrorgépezet önpusztító mechanizmusának leírását, noha sokalltam benne a kommentárokat. Ezek némelykor oly kísértetiesen találóak voltak, hogy megkérdőjelezték számomra a Szovjetuniót beutazó Koestler naivságát. Szerencsére az önéletrajz egyik szálából – a Nagyvezda-szerelemből – arra következtettem, hogy Rubasov figurájának egyet-mást önmagából is kölcsönadott az író. Ennek azért tulajdonítottam jelentőséget, mert a memoárjaiban világfias biztonságu Koestlernek nem akartam elhinni, hogy minden személyes érintettség nélkül nyúl ehhez a pokoli témához. Úgy gondoltam, hogy az orosz szenvedéstörténet megértéséhez még az abban ártatlan embernek is minimális bűntudatra van szüksége.

Fenntartásaimmal együtt csodáltam a regény intuitív erejét. Valamivel később, amikor ellenzéki körökben Vincent Savarius alias Szász Béla Minden kényszer nélkül című könyve lett a titkos bestseller, a Rajk-per előkészítésének krónikája sokszorosán visszaigazolta a Sötétség délben kihallgatási epizódjait. És persze csodáltam Lukint, akiben elég alázat volt ahhoz, hogy valamire való publicitás nélkül vállalkozzék e gigászi feladatra. Imponált nekem, ahogy félig ironikusan, félig komolyan Edition Enerva néven jogi személyyé avatta magát és fedőlapot kreált az összamizdathoz, megadva ezzel a kiadvány iparosítás előtti báját.

A Lukin-vállalkozás nem lett könyvsiker. A fordító illegálisan kiküldte Koestlernek Londonba, s az író támogatólag továbbította a müncheni Újváry–Griff kiadóhoz, ahol azután elsikkadt. A Petri lektorálta változat sokáig lappangott Budapesten, de mire a szamizdat nyomdákra és terjesztő apparátusra tett szert, a célba vett tabumű már Orwell 1984-e volt, amelyből párhuzamosan három fordítás is készült, s amelynek kiadási jogáért a Demszky-féle AB és a Krassó teremtette Magyar Október hajba kapott egymással. A rendszerváltás utáni szabad Orwell éppúgy az Európánál jelent meg új fordításban, mint a Koestler-regény cenzurázatlan kiadása. Megvallom: ebben utólag némi igazságtalanságot éreztem.

Néhány futólagos megjegyzés kívánczik ide arról, hogyan olvastam én ezt az irodalmat akkor, és mit gondolok róla ma. Ez a kérdés szükségképpen a szocializmus vagy a kommunista utópia irodalmi feldolgozására, e feldolgozás tárgyára, s a tárgyhoz való viszonyomra is vonatkozik. A kilencvenes évek nyilvános vitáiban a bal- és jobboldal szembenállása következtében ez a téma is polarizálódott. Manapság az ember nem lehet csakúgy ukmukfukk bal- vagy jobboldali, hanem világnézetének megfelelően állást kell foglalnia a Nemzeti Színház, a kettős állampolgárság, a könnyű drogok, a globalizáció, Wass Albert, a valóságshow és a társadalombiztosítás ügyében.

Koestlernek nem ez volt a problémája. Jóllehet a Sötétség délben a hidegháború idején az antikommunista irodalom vezérhajójának számított, az én olvasatomban a csalódott baloldaliság klasszikus attitűdjét testesítette meg. Ugyanez mondható el a másik tiltott gyümölcscről, az Ezerkilencszáznolcvannégyről. Mindkettő azt kéri számon a rendszeren, amit az utópia eredetileg ígért. Mi lett a szabadságból, egyenlőségből, testvériségből, hová fajult az emberiség évezredes álma? Vagyis megírják az igazat, de maró satírájuk vagy morális felháborodásuk nem a polgári világ apológiája. Abban a tekintetben pedig, hogy mi legyen már most az emberiséggel, tökéletesen magunkra hagynak bennünket. Ezt nem vehetjük tőlük zokon, ők megtették a magukét.

A hagyományos baloldaliság legalábbis Európában a nyolcvanas évek végén súlyos hajótörést szenvedett. Mint politikai reflexeiben, érzelmeiben és kulturális kötődéseiben baloldali íróember, én ezt a kudarcot sajátomként fogom fel. Nem csak azért, mert személyes értékeim devalválódtak, hanem azért is, mert a változások az eredeti konstellációtól független apokaliptikus formákat öltenek és a fél planéta szenvedését tartósítják. Mint Brecht írja: „Ha egy nagy ember háza összeomlik, / sok kicsit maga alá temet. / Aki nem osztozott a nagyok örömeiben, / most balsorsukban osztozik. / A zuhanó szekér / a verejtékező igavonót is / magával rántja / a szakadékba.” **

Amikor baloldalinak vallom magamat, szeretném, ha ez nem egyszerűen a mindenkori, efemer jobboldalisághoz képesti önmeghatározás lenne. A nézetrendszer, amelyben felnőttem, magából a humánumból, a haladásba vetett reményből, az értelmes gondolatból sarjadt ki és vált állami monopólium gyanánt néhány évtized alatt emberellenes diktatúrák, despotizmusok martalékává. Önkigazító kísérletei rendre kudarcba fulladtak. Reformereik gyakran akasztófán, szerencsésebb esetben külső vagy belső számkivetésben végezték.

De vajon baloldali specialitás-e az emberi jó szándék elkorcsosulása? Nem ismer-e hasonlót a nemzeteszme, a kereszténység és talán az iszlám kezdettől fogva az Al-Kaida ideológiája volt? Ha nyomon követjük az eredetileg emberjogi antikommunizmusnak a kelet-európai fordulat

utáni funkcióváltását, csak csodálkozhatunk: mi mindenre jó egy elmúlt korszak sokértelművé lett vegyes világnézete.

Ösztönöm azt mondja, ha semmi nem jön közbe, e különféle nézetrendszerek tartósan és civilizáltan fognak együtt élni. A gyilkos indulatokon előbb-utóbb úrrá lesz a ráció, a teljes következetesség luxusáról mindegyik fél lemond, a polgárok pedig főleg izgalmak nélkül élik a politikusoktól független életüket. S hogy aztán mi jön? Ha hihetünk József Attilának: „Majd játszunk békés állatok gyanánt / és emlékezni, s meghalni is jó lesz.”

http://www.szombat.org/?l1=news&l2=plug_news&l3=showNews&id=460